

LUND UNIVERSITY

Sankt Olof, Heliga Maria och några till : om platser och kulturell förändring under äldre medeltid i Norden

Ersgård, Lars

Published in:

Gropar och monument : en vänbok till Dag Widholm

2008

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Ersgård, L. (2008). Sankt Olof, Heliga Maria och några till : om platser och kulturell förändring under äldre medeltid i Norden. I J. Goldhahn (Red.), *Gropar och monument : en vänbok till Dag Widholm* (s. 375-397). Humanvetenskapliga institutionen, Högskolan i Kalmar.

Total number of authors:

1

General rights

Unless other specific re-use rights are stated the following general rights apply:

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Read more about Creative commons licenses: <https://creativecommons.org/licenses/>

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

LUND UNIVERSITY

PO Box 117
221 00 Lund
+46 46-222 00 00

O. Sankt Olof, Heliga Maria och några till – om platser och kulturell förändring under äldre medeltid i Norden

Lars Ersgård

Konung Olav for med sina män ut till Nidälvens mynning och lät uppföra hus på Nidans brink och förordnade att där skulle vara en köpstad, och han gav männen tomter att bygga sig hus och lät göra en kungsgård uppe ovanför Skipakrok. Dit lät han på hösten forsla alla förnödenheter som tarvades för vintervist, och han hade då en väldig hop män kring sig.

Olav Tryggvasons saga

Dessa välkända rader ur Snorres Heimskringla berättar om hur det gick till när kung Olav Tryggvason i slutet av 900-talet lät grunda en stad i Norge. Med sagans karakteristiska, korthuggna vändningar beskrivs mycket konkret vad kungen låter göra – staka ut mark, bygga hus åt sig själv och sina män, samla förråd. Vad kan de ha tänkt, alla de som var med om att förverkliga detta projekt? Vilka var deras avsikter med platsen? Hur föreställde de sig då att platsen skulle kunna leva vidare och bli stor och betydelsefull? För betydelsefull blev den, en av de mest betydelsefulla i Norge.

Vanligen har uppkomsten av centralplatser och städer från järnålder och medeltid förklarats i första hand ur ett handelsekonomiskt och/eller maktpolitiskt perspektiv. Platserna har sålunda anlagts på initiativ av en samhällselit för att fungera som stödjepunkter för varubyte och

maktutövning. I en artikel från 2004 sätter emellertid den holländske medeltidsarkeologen Frans Theuws sådana förklaringsmodeller under debatt och lyfter fram sambandet mellan varubyte och religiösa föreställningar som centralt för förståelsen av centralplatsernas utveckling (Theuws 2004). I fokus för hans diskussion står det som benämns ”*inalienable possessions*” (omistliga egendomar), dvs. sådana egendomar som ger en plats dess identitet och således inte kan avyttras därifrån. Theuws exempel är staden Maastricht på 400- och 500-talen där kulten av S:t Servatius är det som ger platsen dess speciella status. Helgonets grav och den kyrka som byggs över denna blir en sådan omistlig egendom kring vilken allt centreras, kulthandlingar, handel etc. Den blir en del av ett ”mytiskt kapital” som är en grundförutsättning för att Maastricht skall kunna existera som centralplats.

Återvänder vi till den stad som Olav Tryggvason låter grunda i slutet av 900-talet kan vi se hur denna några decennier in på nästa århundrade tillförs ett betydande mytiskt kapital i form av kungen Olav Haraldsons grav. Denne blir efter sin död i slaget vid Stiklastad 1030 skrinlagd i staden. Förvånande snabbt blir han ett av de mest populära helgonen i Norden och staden, Nidaros, där hans kvarlevor förvaras, en av de mest berömda vallfartsorterna under medeltiden.

Borde man inte kunna applicera sådana tankar, som Theuws diskuterar i sin artikel, även på senare skeden, t.ex på den nordiska medeltidens första århundraden då en rad nya centralplatser växer fram? Har vi inte haft en tendens att lite väl ensidigt fokusera på de ekonomiska och sociopolitiska faktorerna när vi velat förklara dessa platsers uppkomst? Här skall tilläggas att det förvisso inte saknas studier av vare sig järnålderns centralplatser eller medeltidens städer där det mytologiska perspektivet är primärt (se Andrén 1998; Hedeager 2002).

I forskningen kring medeltidens centralorter har dock framför allt de maktpolitiska aspekterna varit dominerande och ansatser till att försöka förklara hur de mytiska värdena i en plats kan vara produktiva även i utvecklingen av andra aktiviteter som handel och maktutövning har sällan förekommit mer än i undantagsfall.

I denna text tänker jag ta fasta på denna sistnämnda aspekt och diskutera uppkomsten av nya platser under tidig medeltid utifrån den grundläggande teoretiska utgångspunkten att en huvudförutsättning för att en plats skall uppstå och utvecklas är att den också måste tillföras det som ovan kallats ett ”mytiskt kapital”. Förhoppningsvis kan en sådan infallsvinkel ge en något annorlunda och mera nyanserad bild av dessa platser än om man endast hade lagt vikten vid maktstrukturer, ägoförhållanden, handelsvägar, naturresurser etc. En helgongrav och kulten kring denna kan som framgått vara en del av ett mytiskt kapital men i begreppet innefattas givetvis allt av immateriella värden som kan knytas till en viss plats – myter, föreställningar, berättelser, minnen etc.

Utifrån ett sådant perspektiv kommer jag i det följande att berätta om tre platser i Sverige, som har det gemensamt att de växer fram under den tidiga medeltiden och som alla har spelat någon form av central roll i sina omgivande landskap. För övrigt är de mycket olika och har blivit föremål för högst skiftande tolkningar vad gäller funktion och karaktär. Min avsikt är emellertid att diskutera om det inte är möjligt att på ett allmänt historiskt plan finna något som förenar dem vad gäller själva det mänskliga skapandet av dessa platser. I detta sammanhang blir frågan hur man förmått skänka dem speciella mytiska kvalitéer av största intresse.

Denna text har formen av en sorts resa över södra delen av det nuvarande Sverige med anhalter i Östergötland, Skåne samt Kalmarsundsområdet och varje plats kommer först att skärskådas var för sig. Möjligen kan man undra över valet av dessa platser men beroende på vem läsaren är torde dock en viss logik bakom detta val kunna framträda. Två av platserna har jag själv arbetat aktivt med och bidragit till att skapa en historia kring dem. I någon mån blir det här en fråga om att ompröva egna, tidigare forskningsresultat och sätta dem i ett nytt perspektiv. Den tredje platsen har jag däremot fått skaffa mig kunskap om via litteratur och besök på ort och ställe. Avslutningsvis gör jag ett försök betrakta dem i ett och samma historiska perspektiv.

Vid Vättern

Vid stranden av Vättern i västra Östergötland ligger Alvastra, på sydslutningen av det vidsträckta berget Omberg. Här blev ett cistercienserkloster, ett av de allra första i Sverige, grundlagt av munkar från Clairvaux år 1143. Initiativet kom av allt att döma från Sverker den äldre och hans hustru Ulfhild, dvs. från det högsta skiktet av samhällseliten vid denna tid. Sverker var kung i landet och tillika ledare för den s.k. Sverkersätten, ett av de mäktigaste elitkollektiverna i Sverige under 1100-talet. De fåtaliga skrivna källorna säger inte så mycket mer om omständigheterna kring denna händelse. Däremot har arkeologin kunnat visa att skapandet av platsen Alvastra under tidig medeltid varit en avsevärt mera komplicerad process där klostergrundandet endast utgjort en av komponenterna. Det komplex av murade byggnader, vars ruiner än idag vittnar om klostrets monumentalitet, har, som Elisabet Regner kunnat belägga, knappast tillkommit så tidigt som vid mitten av 1100-talet (Regner 2005). I själva verket tar skapandet av det medeltida Alvastra sin början redan 100 år tidigare, dvs. under första hälften av 1000-talet och uppenbarligen inte just på platsen för den senare klosteranläggningen.

Några hundra meter väster om klosteranläggningen ligger ett av landets märkligaste monument från tidig medeltid, den s.k. Sverkersgården (nedanstående redogörelse bygger på Ersgård 2006). Det är emellertid inte frågan om någon gård utan om en liten romansk kyrkobyggnad, murad i sten och försedd med krypta (fig. 1). Arkeologen Otto Frödin tolkade den på 1910-talet som en del av Sverkersättens stamgård men senare undersökningar har visat att den i själva verket ligger i ena kanten av en stor, kristen begravningsplats. Denna har sannolikt börjat anläggas under 1000-talets första hälft. Då finns inte den lilla kryptkyrkan, den byggs först ca hundra senare - som tidigast i början av 1100-talet. 1000-talets gravplats är av allt att döma mycket omfattande och kan ha rymt flera tusen gravar. I kronologiskt avseende bör den representera skedet omedelbart efter det att man övergett de gamla gravfälten. Den stora mängden gravar och en förmodad, förhållandevis kort brukningstid – kanske högst ca 150 år – ger

Figur 1. Området kring Sverkersgården i Alvastra mot norr. Under tegeltaket i bildens högra del döljer sig lämningarna av den romanska kryptkyrkan. I bakgrunden berget Omberg. Foto: Pär Connelid.

anledning att uppfatta den, inte som någon ordinär sockenkyrkogård utan snarare som en form av nekropol, en samlingsplats för döda från ett stort geografiskt område. På denna tidiga kristna gravplats håller jag även för troligt att man ursprungligen uppfört gravmonument av den välkända typ som brukar benämnas eskilstunakistor, vilka kan bestå av ett flertal stenhällar och ofta är rikt utsmyckade med kristna korsbilder, senvikingatida djurornamentik och runinskrifter.

Otvivelaktigt är det en plats med ett starkt mytiskt-symboliskt innehåll som man har skapat i Alvastra under första hälften av 1000-talet. Föreställningar om förfäderna från en rad gårdar måste ha knutits till denna plats. Förfäderna utgjorde vid denna tid fortfarande den kanske viktigaste gruppen i en släkt eftersom de representerade länken tillbaka till

ett mytiskt förflutet, till det som gav släkten dess identitet och legitimitet. Samtidigt uppvisar den stora gravplatsen på Ombergs sluttning något nytt, nämligen det kristna tecknet – korset – kring vilket de döda samlats. Vi vet ännu inte om det funnits någon kyrkobyggnad på gravplatsen men den kristna symbolvärlden är närvarande på eskilstunakistornas hållar och i de sedvänjor efter vilka de döda gravlagts, dvs. orienterade i öst-väst. Jag menar alltså att platsen under 1000-talet ger uttryck för en strategi där man dels strävat efter att upprätthålla banden tillbaka till ett mytiskt förgånget dels medvetet börjat tillämpa kristna sedvänjor. Förfäderna har här haft en central roll som släktens beskyddare och garantier för dess identitet. Det kristna innehållet är en grundläggande förutsättning för den nya gemenskap av gårdar som gravplatsen är uttryck för, vilken både är en kultgemenskap och en social gemenskap. Denna problematik att förena det gamla med det nya konkretiseras, menar jag, på ett slående sätt i eskilstunakistan, där de konstfullt flätade djurbilderna utgör banden till det förgångna medan korsen och de kristet färgade runinskrifterna vittnar om de nya tankeelementen.

Gravplatsen, i den gestalt som jag ovan beskrivit, tycks ha varit i bruk under en stor del av 1000-talet. I början av nästa århundrade har emellertid en förändring ägt rum, både genomgripande och dramatisk. Det mest iögonfallande är att den lilla kryptkyrka, som nämndes ovan, uppförs i östra kanten av den stora kyrkogården. Vad som därutöver händer är att man börjar förstöra eskilstunamonumenterna och slå sönder dess hållar i mindre delar. Sådana hållfragment har nämligen återfunnits inmurade i stenkyrkor uppförda vid 1100-talets början. De har även påträffats sekundärt deponerade i yngre gravar.

Vad innebär då dessa förändringar? Kryptkyrkan är i sin arkitektoniska utformning - med ett kort långhus och förekomsten av en krypta - en helt unik företeelse bland romanska stenkyrkor på landsbygden i det tidigmedeltida Sverige. Kryptan ger emellertid en antydning om avsikten bakom uppförandet av kyrkan. I den västeuropeiska medeltida kristenheten var det vanligen så att kryptkyrkor restes över helgongravar och det är därför rimligt att tolka kryptkyrkan i Alvastra på samma sätt, nämligen

som tillkommen för att hysa graven för en helig människa. Detta sker vid samma tid som ett stort antal stenkyrkor börjar uppföras i landskapet. Särskilt i Östergötlands västra del är de romanska kyrkorna många. Varje kyrka är vigd åt ett speciellt helgon från vilket en relik förvarades i kyrkans altare. Ingen kyrka mer än den i Alvastra har emellertid utrustats med krypta.

1100-talets början innebär slutet för Alvastra som en begravningsplats gemensam för ett större område, dvs. så som den fungerat under 1000-talet. Så måste vi rimligen uppfatta sammanhanget bakom förstörelsen av eskilstunakistorna. Den tidiga kristna kultgemenskapen har av allt att döma spelat ut sin roll när man i fortsättningen begraver sina döda vid de nya helgedomarna, belägna vid de lokala stormännens gårdar. Det speciella är att eskilstunakistorna trots förstörelsen uppenbarligen behållit en stark symbolisk kraft. I fragmentarisk form har de murats in i de nya kyrkorna, t.ex. i väggar, altarfundament etc. Även i kryptkyrkan i Alvastra har detta skett; i kryptans golv har tre eskilstunahällar fungerat som fundament för valvpelare. Hällfragmenten kan alltså uppfattas som kraftgivande relikier efter förfäderna som på detta sätt kunde vara närvarande i den nya kristna helgedomen.

Alvastra tycks således inte ha förlorat sitt mytiska innehåll i början av 1100-talet, snarare har detta förändrats i samband med tillkomsten av kryptkyrkan. Man har fortsatt att använda platsen för begravingar men nu under beskydd av ett helgon. Vem detta helgon varit har kommit att bli föremål för en hel del spekulationer. Har det varit en person ur 1100-talets sociala elit som man försökt att lansera som ”martyrkung” i likhet med den inledningsvis nämnde Olav i Norge och Knut den helige i Danmark? Kan det i så fall ha varit frågan om Sverker den äldre som mördades i Alvastra 1156? Dessa frågor får vi sannolikt aldrig något svar på. Sannolikt är emellertid att platsen under 1100-talets första hälft transformeras till ett centrum exklusivt för den sociala gruppering som brukar benämnas ”Sverkersätten”. Såväl byggandet av kryptkyrkan som grundandet av klostret bör vi se mot bakgrund av en sådan transformering. Båda dessa handlingar har varit delar i den tidens maktstrategi, handlingar som

syftat till att stärka och legitimera det mäktiga elitkollektivet. Möjligen har försöket att initiera en helgonkult genom kryptkyrkan inte varit framgångsrikt. Kyrkan har kanske redan under första hälften av 1200-talet övergivits och raserats till förmån för den nya klosteranläggningen vars kyrka helgats åt jungfru Maria. Klostret behåller dock sin status som en exklusiv gravplats för en samhällselit och som Sverkersättens egen gravkyrka.

Ultima Scaniae Ora

”...en utsträckt hand av vildros och susande gräs, som knyter eller öppnar sig./ Här är slutet på kartan över landet, ett yttersta näs.” Så skaldade Hjalmar Gullberg om Falsterbohalvön i sin sista diktsamling på 1950-talet (Gullberg 1959). För en modern människa i det tjugonde seklet var det tämligen naturligt att betrakta denna märkliga naturformation från land, som det yttersta av Skåne. De människor som på medeltiden först tog denna halvö i besittning kom emellertid inte inifrån land utan färdades på havet. För dessa sjöfarare måste halvön ha framträtt som en rad öde, långsträckta sandrevlar vid övergången mellan Öresund och Östersjön. I detta marina gränsområde fanns förrådiska undervattensrev, som förorsakade otaliga skeppsbrott, men också en unik födoämnesresurs i form av enorma fiskstim som på höstarna samlades i de näringsrika vattnen utanför halvön. Dessa öde revlar förmådde man under medeltiden forma till en plats med en bestående kulturell identitet – och till en av de viktigaste handelsplatserna i norra Europa.

Redan på 1000-talet har människor angjort den västra kusten av Falsterbohalvön. Det kan dock inte ha rört sig om annat än mycket tillfälliga vistelser på stränderna. Sot-och kollager från lägereldar är det enda som vittnar om dessa tidiga strandhugg (Ersgård 1988: 35ff). Först kring mitten av 1100-talet kan vi, inom det som senare blir Skanörs stadsområde, skönja en början på den verksamhet som kommer att prägla halvön under resten av medeltiden, nämligen de stora, årligen

förekommande höstmarknaderna. Det är framför allt fynd av keramik från skilda kulturella sammanhang som indikerar de tidigaste merkantila aktiviteterna. Här är det emellertid inte handeln som står i centrum för vårt intresse utan det som inledningsvis benämndes som ”mytiskt kapital”. När kan vi tidigast urskilja att man försökt skapa något sådant på Falsterbohalvön under den äldre medeltiden? Låt oss därför titta närmare på de första kyrkostiftelserna.

Skanörs stadskyrka, helgad åt S:t Olof, är i sitt äldsta skede en skapelse av 1200-talet. Den är då en förhållandevis liten byggnad, murad i tegel och kritsten, med ett två travéer stort långhus och ett kor som sannolikt varit betydligt mindre än det nuvarande senmedeltida. På stilhistoriska grunder finns det anledning att anta att kyrkan inte uppförts tidigare än ca 1250. Av allt att döma har det funnits en ännu äldre kyrka i Skanör. Gravar tillhörande en sådan har påträffats på platsen för S:t Olof. Möjligen kan även den andra kända kyrkostiftelsen i Skanör, den s.k. Rostockerkyrkan, i sitt äldsta skede gå tillbaka till tiden före 1250. Denna nu försvunna anläggning var de tyska köpmännens kyrka och låg belägen några hundra meter öster om S:t Olof. Inget tyder dock på att det funnits någon tidig kyrka i Skanör av samma manifesta karaktär som S:t Olof, vars föregångare eventuellt kan ha varit en mindre kapellliknande byggnad i trä.

Det finns anledning att uppmärksamma det faktum att den kyrka som uppförs kring 1250 är vigd åt S:t Olof. Detta ytterst populära helgon blev, vilket jag redan uppmärksammat, föremål för kult runt om i Norden, såväl i städer som på landsbygd. Flera olika föreställningar kom att knytas till denne norske helgonkung, som kunde framträda som korsriddare i kamp för kristenheten, som beskyddare av tingsfriden eller som en helande undergörare (Lidén 1997). Frågan är då vad Sankt Olof gjorde i Skanör.

Tore Nyberg har föreslagit att Sankt Olof i Skanör kan ha haft en *”representativ funktion”* vilket inneburit *”att den norske helgonkungens namn fick stå som representant för hela Norden i mötet med utländska köpmän.”* (Nyberg 1997: 77). Jag tror dock att man kan föra en något annorlunda diskussion kring fenomenet och vill då först ta fasta på tidpunkten för den stora Olavsfesten, vilken ägde rum mellan 28 juli och 5 augusti (Lidén

1997: 26). 29 juli var för övrigt helgonkungens dödsdag. Vid samma tid på året – i månadsskiftet juli-augusti - började de stora marknaderna på Falsterbohalvön och varade sedan i tre månader fram till slutet av oktober. Detta sammanfall i tid mellan de bägge händelserna kan enligt min mening inte bara vara en slump. Att Olofskultens viktigaste ceremoniella element under året fick inleda marknadsperioden torde i själv verket ha haft en djup symbolisk innebörd och jag vill hävda att det handlat om ett samband med den kanske viktigaste rättsliga proceduren under marknadsmanaderna, nämligen utlysandet av marknadsfreden. Genom att Sankt Olof var *”en symbol för kristen lag och kunglig rättvisa”* kunde han också bli en garant för denna fred och därmed ge en himmelsk legitimitet åt en av den danske kungens primära funktioner på marknaden vilken var att just upprätthålla marknadsfreden (Lidén 1997: 33).

Ett intressant förhållande i detta sammanhang är att den danske kungens borg i Skanör av allt att döma bör ha tillkommit ungefär samtidigt med Sankt Olofs kyrka, dvs. kring mitten av 1200-talet (Ersgård 1988: 74). Denna borganläggning, en rundoval kulle omgiven av dubbla vallgravar, är belägen omedelbart nordväst om kyrkan (fig. 2). När jag för snart tjugo år sedan beskrev de bägge anläggningarna såg jag dem främst som delar av ett institutionellt centrum där borgen var platsen för fiskal verksamhet och den politiska kontrollen av marknaden medan kyrkan tillgodosåg de religiösa behoven (Ersgård 1988: 117). Nu skulle jag istället vilja uppfatta denna plats i norra delen av Skanör som en rituell mittpunkt i det stora marknadsområdet där kultceremonierna till Sankt Olofs ära kom att inleda marknaden på sensommaren och där närvaron av helgonet skapade ordning och trygghet i den merkantila verksamheten.

Man skulle utan tvekan kunna betrakta tidpunkten för kyrkans och borgens uppförande som ett betydligt mera avgörande skede än vad jag gjorde 1988 då jag såg de bägge anläggningarnas tillkomst mera som en kvantitativ förändring, som ett av de successiva leden i marknadens utbyggnad. Efter 1250 sker en kraftig expansion av marknadsområdet i Skanör och som jag skulle vilja tolka skeendet har Sankt Olof tillfört värden av avgörande och bestående betydelse till platsen. Ett uttryck för

Figur 2. Flygbild över Skanör mot söder. I förgrunden syns den medeltida borgkullen med dubbla vallgravar. Sydost om borgen ligger S:t Olofs kyrka. I bakgrunden Skanörs stadsbebyggelse med de tre karakteristiska huvudgatorna. Foto: Lars Ersgård.

hur djupt sambandet varit mellan helgonet och Skanör utgör stadens äldsta kända sigill från 1410 (Ersgård 1988: 121). Detta återger en tronande Sankt Olof.

Den närbelägna marknadsorten Falsterbo, som omnämns tidigast i början av 1200-talet, har en något annorlunda utveckling jämfört med Skanör. Här fanns en tidig dansk kyrka, omtalad som "ecclesia danica" vid mitten av 1300-talet. Den har varit belägen på en sandrevel i den sydvästligaste delen av Falsterbo, nära den medeltida fyrplatsen "Kolabacken". Om själva kyrkan är inget annat känt men dess kyrkogård har påträffats arkeologiskt vid några tillfällen. Resultat från en undersökning på 1990-talet gör det troligt att denna kyrkostiftelse tillkommit på 1200-talet men att den nedlagts redan under senmedeltiden (Ersgård 2002). Platsen har därefter tagits i anspråk för profana aktiviteter.

Falsterbos medeltida stadskyrka, Sankta Gertrud, är perifert belägen utanför det medeltida marknadsområdet och tillkommen först under 1300-talet då Falsterbo sedan länge är väl etablerad som marknadsplats. En annan kyrkostiftelse i Falsterbo är emellertid av betydligt större intresse när vi skall diskutera platsens äldsta skede och det är den s.k. tyska kyrkan, vigd åt Sankta Maria. Den var belägen strax nordost om borgen Falsterbohus i den södra delen av Falsterbo. Den revs ner i sin helhet under 1600-talet och dess lämningar, som idag vilar under flygsanden, har aldrig blivit föremål för någon regelrätt arkeologisk undersökning. Dess tillhörande stora kyrkogård har dock påträffats vid åtskilliga tillfällen och kan uppskattas till en ca 70 x 70 meter stor yta (Ersgård 1988: 85 och 89). Från skriftliga källor har vi information om att själva kyrkan varit ca 20 meter lång och 16 meter bred och sannolikt uppförts redan under 1200-talet. Ursprungligen har den troligen varit gemensam för alla tyska köpmän som besökte Falsterbo (Ersgård 1988: 89f). Rikard Holmberg har tolkat kyrkan som en treskeppig basilika och gjort jämförelser med Mariakyrkor med liknande grundplan i Bergen och Ystad (Holmberg 1977: 112). Med sin karakteristiska, intuitiva känsla för de djupare innebörderna i de materiella uttrycken, vill Holmberg bakom den fysiska likheten mellan de nämnda kyrkorna spåra *”någon form av historiskt samband”*.

Därmed skulle man kunna anta att det i Falsterbo skapas ett centrum av samma slag som i det intilliggande Skanör och att detta sannolikt kan ha skett ungefär samtidigt på bägge orterna, dvs. i mitten av 1200-talet. Däremot tycks i Falsterbo ett annat rituellt sammanhang ha varit dominerande, ett sammanhang där kulten av den heliga Maria varit det centrala elementet. Denna kult har varit nära knuten till de tyska köpmännen och deras verksamhet i Falsterbo och sannolikt kan den ha varit ett viktigt och identitetsskapande inslag i samma sorts verksamhet på en rad medeltida handelsorter i norra Europa. I Falsterbo förefaller dock inte kulten av Sankta Maria ha bidragit till att ge platsen en bestående identitet på samma sätt som Sankt Olof i Skanör.

På Ölands alvar

På södra Öland i Gräsgårds socken ligger Eketorps borg, den sydligaste av Ölands sammanlagt nitton förhistoriska ringborgar (fig. 3). De har alla uppförts och brukats under folkvandringstid och vendeltid men fem av anläggningarna har dessutom åter tagits i bruk under tidig medeltid. Eketorp är en av dessa fem, de övriga är Bårby, Gråborg, Triberga och Vedby. I Eketorp totalundersöktes hela bebyggelseområdet innanför ringmuren på 1960- och 70-talen och tack vare en fullständig redovisning av undersökningsmaterialet samt Kaj Borgs föredömligt noggranna analys av fynden har vi numera en unik möjlighet att kunna lägga ett fördjupat perspektiv på denna tidigmedeltida bosättning, kallad Eketorp III, som utan tvekan kan betecknas som en av de märkligare från det aktuella skedet (Borg 1998, 2000).

Figur 3. Eketorps borg mot nordost. Foto: Jan Norrman.

Den medeltida bebyggelse, som undersökts i Eketorp, består i sina grunddrag av husrader som varit radiellt orienterade mot ett öppet område i centrum. Under det medeltida skedet utökas borgen med en yttre ringmur och förses med ett porttorn och inre flankeringsmurar vid huvudingången i söder. Byggnaderna innanför muren har tolkats som boningshus, förrådshus, verkstäder och stall. Ett säreget drag i bebyggelsen är att man endast kunnat belägga en enda anläggning för matlagning, ett "centralkök". Fynd av smedjor i området mellan murarna tyder på att detta åtminstone delvis utnyttjats för hantverksaktiviteter. Det framgrävda fyndmaterialet är mycket omfattande och rikt varierat och innehåller allt från vanligt husgeråd, personliga tillhörigheter och jordbruks- och fiskeredskap till mera specialiserade föremål med anknytning till handel och hantverk samt vapen och hästuprustning. Därtill kommer ett stort osteologiskt material.

Kaj Borg har daterat den medeltida bebyggelsen i Eketorp till 1100-talets senare del/första hälften av 1200-talet, alltså en förhållandevis kortvarig företeelse med troligen mindre än ett sekels varaktighet. Redan vid mitten av 1200-talet tycks aktiviteterna ha klingat av. När det gäller att tolka bebyggelsens funktion tar han framför allt fasta på den storskaliga planlösningen, den påtagliga närvaron av vapen och hästuprustning i fyndmaterialet samt det faktum att platsen varit befäst. Borgs slutsats blir därför *"att Eketorp III utgjort en befäst militärgarnison med starkt rytteri och ledung"* (Borg 2000: 22). Han vill se ett samband mellan borgens tillkomst och ett allmänhistoriskt skeende präglat av maktkamp mellan Sverkersätten och den Erikssonska ätten i Götalandskapen och framväxten av den äldsta ledungsorganisationen i detta område. Borg vill söka initiativen till Eketorpsamhället utanför Öland eftersom detta, med sin strikt organiserade karaktär, kräver *"en bakomliggande organisation med betydande styr- och samordningsmedel"*. Jag skulle dock vilja diskutera om det vid denna tid, dvs. 1100-talets senare del, existerade någon överordnad makt, vare sig i Götalandskapen eller någon annanstans i det medeltida Sverige, som hade förmåga att upprätta och vidmakthålla ett sådant militärt, organisatoriskt system, som Kaj Borg förutsätter. Det finns alltså,

menar jag, goda skäl för att inte utan vidare acceptera hans tolkning av Eketorpsamhällets funktion i det tidigmedeltida Sverige. Låt oss emellertid först ta fasta på vår huvudfrågeställning i denna text, dvs. kan vi finna ett mytiskt innehåll i denna säregna bebyggelse?

Som Borg konstaterat, tycks religionen ”*vara sorgligt försummad i Eketorp III-samhället*” (Borg 1998: 15). Två pilgrimsmusslor och ett fragment av ett processionskors är det enda som vittnar om religiösa aktiviteter. Skall vi därmed betrakta detta samhälle endast rent funktionellt, som ett renodlat militärläger utan några mytiska kvalitéer? I motsats härtill anser jag att det i Eketorp III faktiskt existerar ett mytiskt kapital, ett betydande sådant, och att detta är att finna i själva anläggningen, i dess egenskap av monument från ett mytiskt förflutet. Före 1100-talet hade den tillsammans med de övriga arton ringborgarna sedan århundraden i ett rent fysiskt avseende legat öde och övergiven i det öländska landskapet men däremot inte i ett mentalt avseende. Jag menar alltså att kring den gamla ringborgen måste ha kretsat föreställningar om det förflutna, om förfäderna och deras hemvist och bedrifter. När man på 1100-talet väljer att ta borgen i bruk bör detta återvändande därmed ha haft en stark symbolisk innebörd.

Det byggs mycket få borgar i Sverige under 1100-talet. Den mest kända är den murade anläggning som uppförs på sydspetsen av Visingsö i Vättern sannolikt kring mitten av detta århundrade och som förefaller att ha haft en stark anknytning till kungamakten åtminstone fram till ca 1300. Synlig såväl från Östergötland som från Västergötland har denna borg haft ett extremt manifest läge på den långsmala ön. De kungar som hade borgen som sitt kanske viktigaste säte under tidig medeltid börjar sålunda under 1100-talet att utnyttja stenarkitekturen i sin maktstrategi. Dessa kungar, som alla var hemmahörande i Götalandskapen, skall vi inte i första hand uppfatta som administratörer av organisatoriska, institutionella system; de byggde sin makt på att vara kraftfulla, karismatiska ledare för mäktiga kollektiv som hölls samman av släkt- och vänskapsallianser mellan olika sociala eliter. Den redan nämnda Sverkersätten är ett av de mest kända exemplen. Sådana grupperingar har således stått bakom uppförandet av

Visingsöborg som egentligen inte har så många motsvarigheter i det tidigmedeltida Norden.

I ett dylikt perspektiv framstår återbruket av de öländska ringborgarna som något mycket speciellt och eget. Även här menar jag att vi skall söka lokala eliter som initiativtagare men istället för att ta till sig nya kontinentala, arkitektoniska ideal, vilka vi kan finna i Visingsöborg, har man på Öland valt en annan strategi, nämligen att knyta an till en förgångens tids anläggningar. Det starka krigiska inslaget i fyndmaterialet från Eketorp III kan vi givetvis inte bortse från men detta låter sig tolkas på ett sätt som väl kan harmoniera med det övriga sammanhanget. Det är en äldre "krigarkultur" förmodligen av vikingatida ursprung som avspeglas i fynden. På samma sätt skulle jag vilja tolka ursprunget till bebyggelsen i Eketorp III i en vikingatida "storgård", en gård som här transformerats och utvidgats i en materiell 1100-talsgestalt. Uppfattar man Eketorp III som en enda gård i funktionell mening skulle ett sådant särdrag som det ovan nämnda "centralköket" bli mer förståeligt.

Uppenbarligen är den strategi, som uttrycks i Eketorp III, framgångsrik under någon eller några generationer. Bakgrunden är en begynnande merkantil konjunktur som i allt högre grad kommer att prägla Öland och Kalmarsundsområdet. Spår efter en strandbunden, sannolikt säsongsmässig handelsverksamhet har arkeologiskt kunnat påvisas såväl vid sydspetsen av ön som på dess östsida vid fiskeläget Sikavarp (Ersgård 1988: 177ff). Det är i detta sammanhang som lokala eliter på Öland manifesterar sig politiskt och kulturellt genom de återanvända ringborgarna. Något militärt system, styrt från Götalandskapen, kan det alltså enligt min mening knappast ha varit frågan om. Däremot kan elitära grupper i dessa landskap ha haft ett starkt intresse av att knyta allianser med motsvarande eliter på Öland.

Fram emot mitten av 1200-talet tycks bebyggelsen i Eketorp ha spelat ut sin roll. Verksamheten avtar och ringborgen läggs åter öde. Av allt att döma har de fyra andra, återanvända borgarna följt samma utveckling. Den strategi som jag velat söka bakom den medeltida ringborgsbosättningen, nämligen att knyta an till en äldre krigarkultur, är uppenbarligen inte längre effektiv. Borgens mytiska budskap bör ha

tappat sin slagkraft efter mitten av 1200-talet. Här är det intressant att betrakta en annan av de fem ringborgarna med medeltida bebyggelse, den väldiga Gråborgsanläggningen. Utanför denna borg ligger en kyrkoruin som enligt en källa från 1500-talets början skall ha varit vigd åt S:t Knut, ”*Sancti Kanuti in Algotzrum*” (Blomkvist 1979: 79). Denna byggnad, som består av långhus, kor och absid, kan, trots en hel del oklarheter i dateringsunderlaget, sannolikt ha uppförts under 1200-talet. En arkeologisk undersökning i ruinen på 1990-talet resulterade förvånande nog inte i något fyndmaterial, framför allt inga mynt som annars brukar vara legio vid kyrkoundersökningar (Borg 2000: 21f).

Är denna kyrkobyggnad, som blivit mycket omdiskuterad och föremål för ganska vidlyftiga tolkningar, i själva verket ett sista försök att tillföra ett nytt innehåll till borgen vid mitten av 1200-talet (Borg 2000: 17ff)? I detta fall skulle det ha handlat om att knyta borgen till ett av de viktigaste handelsnätverken i Östersjöområdet vid denna tid, Knutsbröderna. Den märkliga fyndtomheten i kapellet skulle emellertid kunna tolkas som att detta försök inte varit särskilt framgångsrikt.

Att skapa en plats

Jag har i det föregående betraktat tre medeltida platser – var och en för sig – i den södra delen av nuvarande Sverige och försökt identifiera en mytisk innebörd i tillkomsten av resp. plats. Uppgiften är nu att diskutera dem i ett jämförande helhetsperspektiv för att om möjligt kunna urskilja några mer generella tendenser i skapandet av platser under det skede vi hittills har rört oss i, dvs. 1100- och 1200-talen. Utgångspunkten är den hypotetiska fråga som jag inledningsvis ställde, nämligen om vi inte måste ge det mytiska innehållet en betydligt större roll i tillkomsten av platser under detta skede än vad som hittills gjorts.

Låt oss först rikta intresset mot de kronologiska brytpunkterna. Som vi kunnat se i Alvastra är början av 1100-talet utan tvekan en avgörande tidpunkt. Den stora gravplatsen, som är ett uttryck för en

tidigkristen kultgemenskap, upplöses i den form den haft under 1000-talet och samtidigt inleds ett omfattande byggande av stenkyrkor. På samma sätt tycks även tiden kring mitten av 1100-talet vara ett skede av viktiga förändringar. Längs Falsterbohalvöns västra kust och även på Öland kunde vi se hur de första spåren av en mera omfattande merkantil verksamhet blir synliga kring 1150 och på den sistnämnda ön har det säregna återanvändandet av Eketorp och en handfull andra ringborgar tagit sin början strax efter mitten av århundradet. Förflyttar vi oss slutligen fram i nästa århundrade är det tydligt att tiden kring 1250 markerar ett tredje förändringsskede. I Skanör och Falsterbo blir detta synligt genom tillkomsten av Sankt Olofs kyrka och den tyska Mariakyrkan och på Öland utgör mitten av 1200-talet uppenbarligen slutet för de medeltida ringborgsbosättningarna.

Det är uppenbart att man vid ingången till 1100-talet mycket medvetet börjar utnyttja den kristna stenarkitekturen för att tillföra ett nytt mytiskt innehåll till platser som grundlagts långt tidigare. Detta är påtagligt också i de äldsta regelrätta städerna. En ort som Sigtuna kan med sina många gravplatser utanför bebyggelsen tolkas på samma sätt som Alvastra under 1000-talet, som en stor nekropol (Tesch 2000: 14ff). I 1000-talets gravområden uppförs i Sigtuna under 1100-talets första hälft ett stort antal stenkyrkor vilka av allt att döma ligger orienterade utmed en form av ”processionsväg”. Ett kristet ”sakralt stadsrum” har skapats (Tesch 2000: 12). Något liknande kan iakttas även i Lund (Andrén 1998). Denna mytiska transformering av platser kan man givetvis beskriva i termer av kristnande eller kyrkotopografisk utveckling. Helt avgörande är emellertid den sociala aspekten av fenomenet. Som jag tolkat detta handlar det om kulten av förfäderna och hur det blivit nödvändigt att med nya strategier vidmakthålla denna socialt viktiga mekanism i det tidigmedeltida samhället (Ersgård 2006). Förfäderna tas nu upp i en kristen gemenskap i beskydd av ett helgon som är närvarande i den nya helgedomen. På ett mycket konkret sätt manifesteras detta i Alvastra där kryptkyrkan – helgongraven – fogas in i den äldre gravplatsen.

I skapandet av Alvastra och andra samtida platser är det alltså påtagligt hur man anknyter till det förgångna för att kunna tillföra nya mytiska värden till platsen. Under 1100-talet, särskilt efter århundradets mitt, kan man emellertid märka andra strömningar i det tidigmedeltida samhället. En ny expansion med handel och fiske som viktiga ingredienser tar fart och börjar avsätta fysiska spår längs kusterna i Sydskandinavien. Det är dock påfallande hur föga framträdande dessa spår är under 1100-talet och i hur liten grad verksamheten under denna tid resulterat i platser med egen kulturell lyskraft. Även om flera skriftliga källor vittnar om omfattande aktiviteter längs kusterna i Skåne tycks det egentligen inte ha rört sig om annat än mindre lägerplatser där så småningom ett och annat kapell uppförs. I skarp kontrast till dessa ännu ganska konturlösa kustbosättningar står en plats som Eketorp med sitt manifesta yttre och sina i övrigt rika, materiella lämningar. Dess ”urbant” präglade bebyggelse med sin storskaliga planform och rika materiella kultur i kombination med den gamla ringmursborgen och dess starka mytiska värden tycks sålunda ha varit ett lyckat koncept på Öland vid denna tid. Också här har anknytningen till det förgångna varit en grundläggande förutsättning.

En annan av Östersjöns stora öar, Gotland, kännetecknas vid samma tid av en liknande kulturell dynamik. Intressant nog förefaller man här ha valt en något annorlunda strategi. Visby genomgår från och med mitten av 1100-talet en snabb utveckling och här är det en äldre hamn-och handelsplats – en av många på Gotland – med flera anslutande gravfält som har fått bilda utgångspunkt för den medeltida staden (Westholm 1998). 1100-talets expanderande Visby tycks till skillnad från det samtida Eketorp från början ha haft en kristen prägel. Den s.k. Allhelgonakyrkan har sannolikt uppförts mycket tidigt och ytterligare två kyrkor, S:t Clemens och S:t Per, har tillkommit under 1100-talet (Swanström 1989). Även ett profant arkitektoniskt element av stark manifest karaktär tillförs platsen i form av det s.k. Kruttornet, som senare kom att ingå i ringmuren. Denna tidiga kastal, belägen vid det gamla hamninloppet, har uppförts kring 1150 (Westholm 1998: 45). Därmed framtonar bilden av en plats som under 1100-talet präglats både av en anknytning till det förflutna och

av en öppenhet för nya kulturella element, en strategi som förefaller att ha kännetecknat det gotländska samhället vid denna tid (Blomkvist 2005: 501ff).

Otvivelaktigt framstår 1200-talets mitt som det mest dramatiska skedet om man betraktar våra tre platser i ett jämförande perspektiv. Tiden kring 1250 verkar markera början på det definitiva slutet för bosättningen i Eketorp. Bebyggelsen på sandrevlarna vid Skanör får vid samma tid en kraftfull symbolisk mittpunkt genom uppförandet av kyrkan och borgen och sannolikt sker det samma även i det närbelägna Falsterbo. Slutligen tycks den mytiska struktur, som Sverkersgårdskomplexet i Alvastra representerar och vars vidmakthållande sannolikt var incitamentet till klostergrundandet på 1140-talet, upplösas under 1200-talet och ersätts av en mera självständig monastisk institution. Hur är det nu möjligt att finna ett gemensamt förklarande sammanhang bakom förändringarna på resp. plats?

Betraktar vi först situationen i Kalmarsundsområdet finns det ett uppenbart kronologiskt samband mellan Eketorps nedgång och staden Kalmars tillkomst. Även om den senare ortens äldsta historia är mycket omdiskuterad är det tidigaste otvetydiga urbaniseringskriteriet grundandet av ett dominikanerkonvent år 1243, vars kyrka var helgad åt Jungfru Maria (Selling 1984: 15). Det finns anledning att här dröja vid detta fenomen. Tiggarmunksordnarna, dvs. dominikanerorden och franciskanerorden, instiftas i början av 1200-talet och sprids sedan med otrolig snabbhet till städer överallt i Europa. Av allt att döma verkar de svara mot ett starkt uppdämt behov i den urbana utvecklingen. Sambandet mellan dessa ordnar och en urban penningekonomi är välkänt (Andrén 1998: 165). Med sitt ursprung i en kontinental, kristen kultur kan de generera värden till en plats utan att längre knyta an till platsens förgångna och genom att deras verksamhet så väl kan integreras i en urban struktur blir dessa ordnar inte endast en konsekvens av utan lika mycket ett effektivt incitament till urbanisering. På ett liknande sätt menar jag att Sankt Olofskulden i Skanör har fungerat. Närvaron av helgonet och de värden detta skänker åt platsen bidrar till att skapa en av de mest fundamentala komponenterna i den

medeltida marknadshandeln, nämligen den nödvändiga tilliten mellan de inblandade aktörerna (om tillit och handel se Gustin 2004: 174ff).

Den nya strategi i skapandet av platser som vi kan skönja bakom 1200-talets förändring innebär sålunda att man inte på samma sätt som tidigare knyter an till och hämtar kraft från det förgångna. Därmed är de öländska ringborgarnas öde beseglat samtidigt som den nya strategin ger en ort som Skanör tillsammans med en rad andra platser ändrade förutsättningar för en dynamisk utveckling. I Alvastra resulterar den i en ny och genomgripande transformering av platsen utan att fördenskull dess status som exklusiv begravningsplats för en samhällselit reduceras.

Den västeuropeiska kristenhetens heliga gestalter kan nu skänka kraft och trygghet åt nya platser utan att ta hjälp av en gången tids förfäder. En välkänd händelse ur den svenska medeltidshistorien har ett stort symbolvärde i detta sammanhang, nämligen kung Magnus Ladulås val av begravningsplats inför sitt stundande frånfälle år 1290. Som den förste av svenska kungar låter han sig inte begravas i Götalandskapen där han och hans förfäder härstammar från. Istället väljer han franciskanernas kyrka på Riddarholmen i Stockholm, en helgedom som han själv varit med om att instifta.

Litteraturlista

- Andrén, A. 1998. Från antiken till antiken. Stadsvisioner i Skandinavien före 1700. *Staden – himmel eller helvete. Tankar om människan i staden.*
- Blomkvist, N. 1979. Medieval Eketorp and Contemporary Turn-over Places on Öland. *Eketorp. Fortification and Settlement on Öland/Sweden. The Setting.* (Näsman, U. & Wegreus, E. eds.) Royal Academy of Letters History and Antiquities.
- Blomkvist, N. 2005. *The Discovery of the Baltic The Reception of a Catholic World-System in the European North (AD 1075-1225).* The Northern World, 15.
- Borg, K. (red.) 1998. *Eketorp-III. Den medeltida befästningen på Öland. Artefakterna.* Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien.
- Borg, K. 2000. *Eketorp-III. Ett medeltidsarkeologiskt projekt.* University of Lund, Institute of Archaeology, Report Series No. 72.
- Ersgård, L. 1988. *Vår Marknad i Skåne. Bebyggelse, handel och urbanisering i Skanör och Falsterbo under medeltiden.* Lund studies in medieval archaeology 4.
- Ersgård, L. 2002. Nytt ljus över Falsterbo – arton år efter ”Medeltidsstaden”. *Märkvärt, Medeltida. Arkeologi ur en lång skånsk historia.* (Mogren, M. red.) Riksantikvarieämbetet, Arkeologiska undersökningar, Skrifter No 43.
- Ersgård, L. 2006. Dödens berg och Guds hus. Förfäderskult, kristnande och klostret i Alvastra i den tidiga medeltidens Östergötland. *Helgonets boning. Studier från forskningsprojektet ”Det medeltida Alvastra”.* Lund Studies in Historical Archaeology 4.
- Gullberg, H. 1959. *Ögon, läppar.*
- Gustin, I. 2004. *Mellan gåva och marknad. Handel, tillit och materiell kultur under vikingatid.* Lund Studies in Medieval Archaeology 34.
- Hedeager, L. 2002. Scandinavian ‘Central Places’ in a Cosmological Setting. *Central Places in the Migration and Merovingian Periods. Papers from the 52nd Sachsensymposium Lund, 2001.* (Hårdh, B & Larsson, L. eds.) Uppåkrastudier 6.
- Holmberg, R. 1977. *Den skånska Öresundskustens medeltid.* Acta Archaeologica Lundensia. Series in 8°. Nr 11.
- Lidén, A. 1997. Bilden av Sankt Olav. *Helgonet i Nidaros. Olavskult och kristnande i Norden* (red. Rumar, L.). Skrifter utgivna av Riksarkivet 3.
- Nyberg, T. 1997. Olavskulten i Danmark under medeltiden. *Helgonet i Nidaros. Olavskult och kristnande i Norden* (red. Rumar, L.). Skrifter utgivna av Riksarkivet 3.
- Regner, E. 2005. *Den reformerade världen. Monastisk och materiell kultur i Alvastra kloster från medeltid till modern tid.* Stockholm Studies in Archaeology 35.
- Selling, D. 1984. *Kalmar.* Riksantikvarieämbetet och Statens Historiska Museer, Rapport Medeltidsstaden 61.
- Snorres konungasagor. Hednakungarna (från äldsta tider till 1015). Svensk tolkning på prosa och vers från fornisländskan med historisk inledning och skaldekommentar av Åke*

- Ohlmarks*. 1961.
- Swanström, E. 1989. ”Allhelgonakyrkan”, S:t Pers och S:t Hans kyrkor i Visby Kyrkor och medeltida samhällsutveckling. *Visby. Staden och omlandet II*. Riksantikvarieämbetet och Statens Historiska Museer, Rapport Medeltidsstaden 72.
- Tesch, S. 2000. Det sakrala stadsrummet – den medeltida kyrkotopografin i Sigtuna. *META 2000:1*.
- Theuws, F. 2004. Exchange, religion, identity and central places in the early Middle Ages. *Archaeological Dialogues 10 (2)*.
- Westholm, G. 1998. Stenstadens ålder – kan Visbys medeltida stadsdelar äntligen dateras? *Gotländskt Arkiv 1998*.